

लिच्छविकालका अधिकरण प्रमुखहरू : करण, करणिक र करण कायस्थ

हिरालाल कर्ण

उप-प्राध्यापक, सुर्यनारायण सत्यनारायण मोरबैता यादव बहुमुखीक्याम्पस सिरहा

इमेल : hiralalkarn2@gmail.com

Doi: <https://doi.org/10.3126/hisan.v10i1.74938>

शोधसार

प्रस्तुत लेख लिच्छविकालका अधिकरणहरू करण, करणिक र करणकायस्थका प्रमुखहरूका काम कर्तव्य र अधिकारमा केन्द्रीत रहेको छ । लिच्छविकालका अभिलेखहरूको अध्ययन गर्दा त्यतिबेला सरकारी कार्यालयका लागि अधिकरण शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । सरकारी कर्मचारीहरूका लागि करण र करणिक शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । यस अनुसन्धानात्मक लेखमा लिच्छविकालका यी करण र करणिकहरू तथा वर्तमान नेपालको तराईमधेसमा बसोबास गर्ने करण कायस्थहरूको बीचको सम्बन्ध केलाउने प्रयास गरिएको छ । यसका लागि प्राथमिक एवम् सहायक स्रोतहरू उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य लिच्छविकालका अधिकरण वा कार्यालयहरूका प्रशासकहरूमा करण कायस्थको योगदान वा दायित्वका बारेमा खोज गर्नु रहेको छ ।

मुख्य शब्दहरू :- लिच्छवि, करण, करणिक, कायस्थ, अभिलेख

परिचय

लिच्छविकालिन अभिलेखहरूको अध्ययन गर्दा अधिकरणका प्रमुख अधिकारीहरूलाई जनाउनका लागि करण शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ जसलाई इतिहासकारहरूले अधिकारीको रूपमा अर्थ्याएका छन् । यसको एक नमुनाका रूपमा लिच्छवि राजा वसन्तदेवको जैसीदेवको अभिलेखलाई लिन सकिन्छ ।

“.....मानगृहादभट्टारकमहाराजश्रीवसन्तदेव...चतुर्ष्वधिकरणेषु धर्मस्था.....करणिकाँश्च कुश(लम्पुष्टवा)
.....समाज्ञापयति.....लिङ्गवल...कुथेर...”

(मानगृह (दरबार)वाट...भट्टारक (गद्दीनसीन) महाराजश्रीवसन्तदेववाट चारै अधिकरणका अधिकारीहरूलाई कुशल मङ्गल सोधेर आज्ञा भएको छ ।कुथेर..लिङ्गवल) (बज्राचार्य, २०५६ : ५३) । यहाँ अभिलेखमा चतुर्ष्वधिकरणेषु (चारै अधिकरणका) करणिकाँश्च अर्थात् करणिकहरूलाई स्पष्ट रूपमा करणिक भनिएकोमा बज्राचार्यले करणिकाँश्चलाई अधिकारीहरू भनी अर्थ्याएको देखिन्छ । त्यसैगरी किसीपिँडीको अर्को अभिलेखमा करणहरूलाई यसरी उल्लेख गरीएको छ । “धिकरणेन पीडात्पा करणीया कुथेर...करणमात्रं तदुभयमेतद्भव (बज्राचार्य, २०३० : १३५) ।

नक्साल नारायण चौरको अभिलेखको बत्तीसौं पंक्तिमा “श्रीमत्पादीयान्तरासनकरणे यथामास रोपणीय” भनेर एक महिनाभित्र श्रीमत्पादीय अन्तरासनमा जानकारी दिनु (बज्राचार्य, २०३० : ५६४) । जबकि यहाँ प्रष्ट रूपमा श्रीमत्पादीय अन्तरासन करणे अर्थात राजाको भित्री इजलासको करणहरूलाई उल्लेख गरीएको छ । जयदेव द्वितीयको ज्ञानेश्वरको अभिलेखको एकतीसौं पंक्तिमा “करणिकाबाहरैपि.....पण.....तण्डुल मानिका द्वयं दातव्यं” (करणिका बाहरूले पनि पण दुई मानिका चामल दिनु) (बज्राचार्य, २०३० : ५७४) ।

रुसँगै ब्रात्यक्षत्रिय भनी उल्लेख गरिएको छ । उदारहणका लागि :

“भल्लो मल्लश्च राजन्यात ब्रात्यन्निच्छविरेव च ।

नटश्च करणश्चैव खस द्रविड एव च ॥१०॥२२॥ (के.एन.स्वामी)

क्षीरस्वामीको हवाला दिदै पाण्डुरंग वामन काणे लेख्दछन् । “करण कायस्थहरू र अध्यक्षहरूको समाज राजकर्मचारीहरूको एक दलको परिचायक हो ।” (काँणे, १९८० : १२७) “गुप्तकालमा जसले राज्यमा लेखकको कार्य गर्दथ्यो, त्यो कायस्थ नाउँले प्रसिद्ध थियो ।” (उपाध्याय, १९३९ : २०४) । गुणैधर(तिपेरा बंगाल) हालको पश्चिम बंगाल भारतबाट प्राप्त गुप्त सम्वत १८८ (सन्.५०७) को वैज्यगुप्तको ताम्रपत्रमा उपरिक(राज्यपाल) पदमा महाराज रुद्रदत्तको नाउँ छ भने लेखकको रूपमा सोहि अभिलेखको सतरहौं र अठारहौं पंक्तिमा “लिखितं सन्धिग्रहारि करण कायस्थ नरदत्तेन” भनी उल्लेख गरिएको छ (उपाध्याय, १९७० : ३४०) । यसरी ताम्रपत्रका लेखक नरदत्तले प्रष्ट रूपमा आफूलाई करण कायस्थ भनी उल्लेख गरेकाले करण कायस्थको एक उपजातिको थर दत्त रहेको देखिन्छ “गुप्तकालमा पुण्ड्रवर्धन भुक्तिमा करण कायस्थको दत्त पदवीधारी चिरातदत्तको ३/४ पुस्तासम्म उपरिक पदमा विराजमान थिए” भनी उल्लेख गरिएको छ (चौधरी, २०१० : १६१) । वर्तमान समयमा बिहार, बंगाल, उडिसाका साथै नेपालमा पनि यी दत्त थरका करण कायस्थहरूको उपस्थिति रहेको पाइन्छ ।

लिच्छविहरूसँगै नेपाल प्रवेश गरेका करणहरू लिच्छवि शासकका प्रशासक भई काठमाडौं उपत्यकामा कार्य गरेका कुरा त्यसवेलाका अभिलेखहरूबाट प्रष्ट हुन्छ । यी प्रशासक करणहरू लिच्छवि शासनको अन्ततिर एक छुट्टै जातिका रूपमाकरण हुँदै कस, कायस्थ जातिमा समूहिकृत भएको देखिन्छ । सातौं शताब्दीको मध्यमा नै तिलडुकस र चन्द्रकस नामक व्यक्तिहरूको उल्लेख हुनु, आठौं शताब्दीको हिवाकरणको अभिलेख, त्यसपछि दशौं, एघारौं शताब्दीमा कायस्थ जीवधरसिंह, कायस्थ हर्षोदय,तराईको नवौं शताब्दीका शासक धर्मपालको तिरहुत क्षेत्रका प्रधान लेखक करण कायस्थ टंकपाणि आदि कायस्थहरूको उपस्थिति सरकारी कर्मचारीको रूपमा नेपालमा भएको देखिन्छ (बर्मा, १९७१ : १९) । पछि जयस्थिति मल्लको समयमा कायस्थहरूलाई ब्राह्मण-क्षेत्रीहरू जस्तै उच्चवर्गमा राखेको पाइन्छ । पछिल्ला मल्ल राजाहरूको समयमा डोयकसका छोराहरू जयसिंहराम कायस्थ र भारसिंह कायस्थहरूको भक्तपुर दरबारमा निकै चल्तिफर्ति देखिन्छ । यी उपत्यकाका कस, कसजु र कायस्थहरू वर्तमान समयमा आफूहरूलाई नेवार कायस्थको रूपमा चिनाउँने गरेको पाइन्छ भने तराईमा बसोबास गर्ने कर्णहरू आफूलाई करण कायस्थको रूपमा चिनाउँदछन् ।

भारतीय गुप्त अभिलेखमा करण कायस्थको रूपमा आफूलाई परिचित गराउने नरदत्तले स्पष्ट रूपमा “लिखितं सन्धिग्रहारि करण कायस्थ नरदत्तेन” भनी लेखेका छन् (उपाध्याय, १९७० : ३४०) । सन् ५०७ को सो

अभिलेखले छैठौं शताब्दीको प्रारम्भदेखि नै बंगालमा प्रशासनिक पदमा करण कायस्थहरूको उपस्थिति रहेको कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ। गुप्त ढाँचामा विकसित लिच्छवि प्रशासनमा पनि प्रशासनिक पदमा करणहरू बसेका देखिन्छन्। त्यही कारण लिच्छवि अभिलेखमा “करणिकावाहरैपि” करणिक बाहरूले पनि भनेर उल्लेख गरिएको पाइन्छ (बज्राचार्य, २०३० : ५७४)।

यसरी छैठौं शताब्दीमा बंगालमा करण कायस्थ सरकारी कर्मचारीको रूपमा कार्य गर्ने जाति रहेको देखिन्छ भने तिरहुतमा नवौं शताब्दीमा धर्मपाल प्रधान लेखकको पदमा रहेको देखिन्छन्। नेपालमा करणबाट कस, कायस्थ हुँदै नेवारी कायस्थको रूपमा काठमाडौंभित्र रहेको पाइन्छ। नेपालमा रहेका कायस्थहरूमा नेवारी कायस्थहरूले कस, कसजु र कायस्थ लेख्दछन् भने मैथिल कायस्थहरू आफूलाई करण(कर्ण) कायस्थ मान्दछन्। तराईमधेसका यी कायस्थहरू चित्रगुप्तका सन्तान मानिन्छन्। धर्मराज चित्रगुप्त कलम र मसीदानीकासाथै लिपिका आविष्कारक मानिन्छन्।

लिच्छवि र समकालीन गुप्तहरूको अभिलेखहरूमा उल्लेख गरिएका करण करणिकहरू तथा वर्तमान नेपालका साथै उत्तरी भारतका निवासी करण कायस्थहरू बीच के कस्तो सम्बन्ध रहेको छ? लिच्छविकालीन करणहरू र हालका करण कायस्थहरू एउटै हुन कि फरक हुन् तथा यी सरकारी अधिकारीको रूपमा देखिएका करणहरू कसरी एक जाति (कायस्थ जाति) वा उपजाति करण कायस्थका रूपमा विकसित भए भन्ने यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

यस अध्ययनले नेपालको लिच्छविकालीन प्रशासनिक इतिहासमाथि प्रकाश पार्नुका साथै नेपालका काठमाडौं उपत्यका लगायत तराईक्षेत्रमा बसोबास गर्ने कायस्थ जातिको इतिहासमाथि समेत प्रकाश पार्नेछ। अतः यो अध्ययन नेपालको प्राचीन इतिहासको अध्ययन अनुसन्धानकर्ताहरूको लागि एक महत्वपूर्ण सामग्री हुनेछ। यसले कायस्थ जातिको ऐतिहासिक विकासक्रम सम्बन्धि अनुसन्धान कार्य समेत गर्ने भएकोले कायस्थ जातिको विकासक्रम सम्बन्धि इतिहासको अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि पनि एक महत्वपूर्ण सामग्री हुनेछ।

अध्ययन विधि

यो गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा आधारिक एक ऐतिहासिक अनुसन्धान भएकोले यसका लागि मिश्रित अनुसन्धान विधि प्रयोग गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतका रूपमा करण कायस्थहरूसित अन्तर्वार्ता लिइएको छ भने सहायक स्रोतका रूपमा अभिलेख र पुष्पिकावाक्यहरू सम्बन्धि प्रकाशित सामग्रीहरूको प्रयोग गरिएको छ। त्यस्तै अभिलेखहरू प्रकाशित पुस्तकहरूबाट साभार गरिएको छ साथै यो अनुसन्धानात्मक कार्य अग्रज इतिहासकारहरूको कृतिहरूलाई आधार मानेर गरिएको छ।

लिच्छविकालीन अभिलेखहरूमा उल्लेख गरिएका करण र करणिकहरू

भल्लो मल्लश्च राजन्यात ब्रात्यन्निच्छिविरेव च ।

नटश्च करणश्चैव खसद्रविड एव च ॥ (मनुस्मृति । १० ॥ २२ ॥) (के.एन.स्वामी)

भल्ल,मल्ल, नट, करण, लिच्छवि (लिच्छवि), खस र द्रविडयी सात जाति ब्रात्यक्षत्रियहरू हुन् भनी मनुस्मृतिमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यसरी करणहरूलाई लिच्छविहरूसँगै ब्रात्यक्षत्रिय भनिएको छ। ऐतिहासिक विकासक्रममा ई.पू. छैठौं शताब्दीमा बज्जी संघको राजधानी वैशाली गणराज्यको शासकका रूपमा लिच्छविहरूदेखिन्छन् भने प्रशासनिक अधिकारीका रूपमा करणहरू लिच्छविहरू सँगसँगै देखिन्छन्। यस

सन्दर्भमा वासुदेव उपाध्याय लेख्छन्-“मन्त्रिमण्डलका यस विभागका अतिरिक्त शासनमा सहयोग गर्नका लागि अन्य धेरै राजकर्मचारीहरू नियुक्त गरिएका थिए । जुन आ-आफना विभागका अधिष्ठाता थिए । गुप्तकालीन लेखहरूमा र मुद्राहरूमा यी कर्मचारीहरूको नाम यसप्रकार दिइएको छ :

- (१) सर्वाध्यक्ष :- सबै विभागहरूका निरीक्षक
- (२) भाण्डारागारिक :-कोषाध्यक्ष
- (३) ध्रुवाधिकरण :-भूमिकर संकलन गर्ने कर्मचारी
- (४) शौल्किक :-कर असुल गर्ने कर्मचारी
- (५) गौल्मिक :-जंगलको अध्यक्ष
- (६) महाक्षपटलिक :- लेख (रेकर्ड) विभागको सर्वोच्च अधिकारी
- (७) पुस्तपाल :- यो महाक्षपटलिकको सहायक हुन्थ्यो ।
- (८) गोप वा तलवाटक :- गाउँका आयव्यय राख्ने कर्मचारी
- (९) करणिक :- आधुनिक रजिष्ट्रार
- (१०) अग्रहारिक :- दानाध्यक्ष
- (११) दिविर तथा लेखक :- वर्तमान क्लर्क (१९३९ : १४) ।

यसप्रकार उपाध्यायले उल्लेख गरेका ध्रुवाधिकरण करणिक र लेखकका कार्य गर्नेहरू पछि गएर एक छुट्टै जाति करण कायस्थको रूपमा विकसित भए । लिच्छविकालीन शासन व्यवस्थामा समकालीन गुप्तहरूको प्रभाव निकै देखिन्छ । लिच्छविकालीन अभिलेखको भाषा, अभिलेखमा वर्णित प्रशासनिक शब्दावलीहरू गुप्तहरूसित निकै मेल खान्छ । यस सन्दर्भमा निकै गहिरो अध्ययन गरेर वि.स.२०१३ सालमा रोनिङरो नोलीले “गुप्त चरित्रका नेपाली अभिलेखहरू” [Nepalese inscriptions in Gupta characters] शीर्षकको पुस्तक नै प्रकाशित गरेका छन् ।

लिच्छविकालका अभिलेखहरूको अध्ययन गर्दा राजा मानदेव र महिदेवको शासनकालसम्म कुनै किसिमको अधिकरणको उल्लेख गरिएको पाइदैन । अधिकरणको पहिलो उल्लेख शक सम्वत ४३५ (सन्.५१३) को जैसीदेवको राजा वसन्तदेवको अभिलेखमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । जसमा विविध विरुदावलीहरूका साथवसन्तदेवको नाम उल्लेख गरी चारवटा अधिकरणका (चतुर्ष्वधिकरणेषु) करणहरूलाई (करणिकाश्च) कुशल मङ्गल सोध्ने आज्ञा भएको छ भनी अभिलेख शुरु गरिएको छ । त्यसैगरी तौखेलको मानदेव सम्वत ३७ (सन् ६१४) को अशुवर्माको अभिलेखको दशौं पंक्तिमा “तेस्तुडशुल्हुडब्रम्हुंडाड करणीयञ्जङ्ग शतत्रेयन्देय” भनी उल्लेख गरिएको छ (बज्राचार्य, २०३० : ३४८) । अर्थात् तेस्तुङ्ग, शुल्हुड, ब्रम्हुंडाडका करणहरूलाई तीनसय जङ्ग बुझाउनु भनी उल्लेख गरिएको छ । यसप्रकार अशुवर्माको अभिलेखमा पनि अधिकारीहरूलाई जनाउनका लागि करण शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

ललितपुर गैह्रीधाराको मानदेव सम्वत ८३ (सन् ६६०) को नरेन्द्रदेवको अभिलेखको चौथो पंक्तिमा “सर्वाधिकरणाधिकृतान” (सबै अधिकरणका अधिकृतहरू) भनी उल्लेख गरिएको छ । सोही अभिलेखको नवौं पंक्तिमा “सर्वाधिकरणानामप्रवेशेनास्या” (सबै अधिकारीहरूको प्रवेश निषेध) भनी उल्लेख गरिएकोले लिच्छविकालमा करण, धिकरण, धिकृत र करणिक जस्ता शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । तर अशुवर्माको समयदेखि धिकृत शब्द प्रयोगमा आएको देखिन्छ । शुरुको अक्षर पढन नसकिने अवस्थामा रहेको नक्साल

नारायण चौरको अभिलेखको विसौ र एक्काइसौ पंक्तिमा “पुत्रकार्येण श्रीपश्चिमाधिकरणस्य श्रीपूर्वाधिकरणस्यदक्षिणगत.....करणस्य....चरण” भनी पूर्वाधिकरण र पश्चिमाधिकरणमा श्री लगाएर अधिकारीलाई जनाउन खोजिएको छ । त्यसैगरी ज्ञानेश्वरको जयदेव द्वितीयको अभिलेखको तेस्रो पंक्तिमा “नेपाल मण्डलान्तर्निवासिनो यथास्वयमधिकरण” अर्थात नेपाल मण्डल अन्तर्गत निवास गर्ने सबै अधिकारीहरू (करणहरू) भनी सम्बोधन गरिएको छ भने सोही अभिलेखको एकतीसौं पंक्तिमा “करणिका वाहैरपि पण.....तण्डुल मानिका द्वयंदातव्य” अर्थात करणिक बाहरूले पनि दुई मानिका चामल दिनु भनी उल्लेख गरिएकाले लिच्छविकालको अन्ततिर यी करणहरूले एक जाति समूहको रूप लिन थालेको देखिन्छ । जसको पुष्टि मानदेव सम्वत् १७० (सन् ७४७) को हिवाकरणको पाटन मंगलबजारको धाराको अभिलेखले गरेको छ जुन यसप्रकार रहेको छ :

“सम्वत् १७० कार्तिक...दिवा दशम्यामणा ..णां हिवाकरन दत्तम हितम धोलवास प्रदेशे महापथे दक्षिणे चुल्लंखुप”

मानदेव सम्वत् १७०/ इ.स.७४७ कार्तिक ..दशमीमा ..हिवाकरणले यो धारा दान दिएको हो । यसका लागि जग्गा गुठी राखियो । धोलवास भन्ने ठाउँमा दक्षिणपट्टिको चुल्लंख पश्चिमपट्टिको कलोपि ग्रामका पाञ्चालिकहरूलाई यो सुम्पिदियो (बज्राचार्य, २०३० : ५९०) यस अभिलेखमा धाराका लागि जग्गा गुठी दान दिने हिवाकरण त्यतिबेलाका धनसम्पन्न प्रतिष्ठित व्यक्तिको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

यसप्रकार लिच्छविकालको अन्ततिर माथि उल्लेखित अधिकरणका प्रमुखहरू करण जातीय समूहमा सामूहिकृत भएको देखिन्छ । हालसम्म पनि भक्तपुरमा उल्लेख्य सङ्ख्यामा यी कस कायस्थहरूको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । इतिहास प्रधान पत्रिका पूर्णमामा प्रकाशित प्रसस्त सरकारी कागजपत्रहरूमा यी कस, कस, कास्त, कायस्थ थरका व्यक्तिहरूको नाउँ उल्लेख गरिएको छ । उदाहरणका रूपमा पूर्णमा अङ्क ९९ को पेज नं.१२ मा प्रकाशित एउटा जग्गा खरिद बिक्रिको सरकारी छाप सहितको ताडपत्रमा उल्लेख गरिएको लिखतपत्रलाई लिन सकिन्छ जसमा निम्नकुरा उल्लेख गरिएको छ :

१. श्रेयोस्तु ॥ सम्वत् ५३३ (सन् १४१२) चैत्र शुक्ल प्रतिपद्या ॥ श्रीललितब्रुमाया ॥ श्रीमानीग्लोत्तरे ॥ श्रीकोविहार श्रीकारण्डविहार खण्डचोकः बंकुलि छेंमद्विवास्तव्यः

चन्द्रकस्य नाम्ना शकासात ॥ श्रीयंपिंबहार कोविछें योटा छेंवास्तव्य तेजकस्य नाम्नेण स्वकियं स्वभुज्यमानिक ॥ नववंक्षेत्रनामप्रदेशे ॥ धनिकस्य क्षेत्रे पश्चमतः ॥ श्रीज्याथविहारप्रधानमहापात्र श्रीरुपशिंजवर्मस क्षेत्रे उत्तरतः । कोविछें

युकुलि भारोस क्षेत्रे पूर्वतः ॥ श्रीयंपिंबहीर लिविछें बंटाछें जीवाकस्य क्षेत्रे दक्षिणतः ॥ (पूर्णमा, अङ्क ९९ : १२) ।

यसप्रकार सरकारी लिखतको ताडपत्रमा बंकुलि छेंमद्वि बस्ने चन्द्रकस्य र योटाछें बस्ने तेजकस्यको विचमा खरिदबिक्रि भएको जग्गाको सीमाना धनिकस्यको जग्गाभन्दा पश्चिम, श्रीज्याथविहारको प्रधान महापात्र श्रीरुपशिंजवर्मसको जग्गाभन्दा उत्तर, युकुलि भारोको जग्गाभन्दा पूर्व र जिवाकस्यको जग्गाभन्दा दक्षिण भनी जग्गाको चौहद्दी दिइएको छ । यस ताडपत्रमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरू चन्द्रकस्य, तेजकस्य, धनिकस्य र जिवाकस्य कस (कायस्थ) जातिका देखिन्छन् भने रुपशिंजवर्मस वर्मा र युकुलि भारोस भारो जातिका देखिन्छन्

। हाल पनि भक्तपुरमा रहेका यी कसहरू कसजु थर लेख्छन् । यस्तै लिच्छवीकालको एक अभिलेखमा पनि कस्य थर उल्लेख भएको पाइन्छ । जसलाई धनवज्र वज्राचार्यले संस्कृतको विभक्ति ठानेका छन् । तर अभिलेख पढ्दा त्यहाँ कस्य शब्द विभक्ति नभई थरको रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ । नरेन्द्रदेवको देउपाटनको अभिलेखमा यी कस्य थरका दुईजना व्यक्तिहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । उक्त अभिलेखको तेस्रो पंक्तिमा निम्न कुरा उल्लेख गरिएको छ :

“प्रत्यायम्महाबलाद्ध्यप्रसाद...लेख्यं रामस्वामीना दूतकेन दानपाशुपताचार्य दक्षिण तिलडुकस्य” (बज्राचार्य, २०३० : ४७२) । जसलाई बज्राचार्यले रामस्वामी मार्फत दानपाशुपताचार्य तिलडुकलाई दान दिएको भनी अर्थ्याएका छन् । तर यहाँ कस्य विभक्ति नभई थरको रूपमा तिलडुकस्य अर्थात् तिलडु कसलाई दान दिएको कुरा लेखिएको छ । त्यसैगरी सोहि अभिलेखको छैठौँ पंक्तिमा “तत्रैव निवासिन चन्द्रकस्य अत्र साक्षिका ज्ञेया” लेखिएको छ । जसलाई बज्राचार्यले त्यही बस्ने चन्द्रक यसका साक्षी हुन भनी जान्नु भनेर अर्थ्याएका छन् । तर यहाँ पनि चन्द्रकस्य भनेर स्पष्ट रूपमा कस्य थर लेखिएको हो विभक्ति होइन । अभिलेख अनुसार तिलडुकस्य र चन्द्रकस्यको नाउँ उल्लेख भएकोले लिच्छवीकालमा पनि काठमाडौँ उपत्यकामा कस कायस्थ जातिको उपस्थिति देखिन्छ । यसप्रकार राजा वसन्तदेवको समयदेखि देखिएका करणहरू नरेन्द्रदेवको समयसम्म आइपुग्दा एक जातिको रूप लिन थालेको देखिन्छ । जसको पुष्टि हिवाकरणको अभिलेखले पनि गर्दछ । अझ जितामित्र मल्लको समयका दाँते कसका छोराहरू रामचन्द्र र शिवहरिले स्पष्ट रूपमा आफलाई कायस्थ भनी लेखेका छन् ।

“लिखिति कायस्थ दाँतेकस्य पुत्र रामचन्द्र ॥

सम्मत ७८५ माघ वदि ९ शुभम ॥” (पूर्णमा, अङ्क ९८ : २१)

“लिखिति कायस्थ दाँतेकस्य पुत्र शिवहरि ॥

सम्मत ७८८ पौषशुदि ११ शुभ ॥” (पूर्णमा, अङ्क ९८ : २२) ।

यसरी सरकारी लिखतमा स्पष्ट रूपमा कायस्थ भनेर कस्य थर लेखेको पाइएकाले कस्य संस्कृतको विभक्तिको रूपमा नभई नामसँग जोडिएर थरको रूपमा प्रयोग भएको प्रष्ट हुन्छ । यस्ता ताडपत्रहरूमा कायस्थ दाँतेकस्य, रामचन्द्र शिवहरिका साथै धनद्विसिंह, कन्दर्पसिंह, चक्रसिंह, तुलशिराम आदि कायस्थहरूको नाम उल्लेखनीय छ ।

वर्तमान नेपालका करण कायस्थहरू

वर्तमान नेपालमा दुई थरिका कायस्थहरू पाइन्छन् । पहिलो काठमाडौँ उपत्यकामा बसोबास गर्ने नेवार कायस्थ र दोस्रो तराईमधेसमा बसोबास गर्ने करण कायस्थ । यसका साथै केही मात्रामा श्रीवास्तव कायस्थ र बंगाली कायस्थहरू पनि नेपालमा बसोबास गरेको पाइन्छ । लिच्छवीहरूसँगै उपत्यका प्रवेश गरेका करणहरू लिच्छवीवंशको शासनकालभरी अधिकरण प्रमुखको रूपमा करण पदमा रहि काम गरी आएकोमा पछि क्रमशः छुट्टै कायस्थ जातिको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ । लिच्छवी शासनको उत्तरार्धदेखि पूर्व-मध्यकाल र मध्यकालमा समेत दक्षिणतिरबाट कायस्थहरू नेपाल प्रवेश गरेको देखिन्छ । नागार्जुनदेवको समयमा कायस्थ भीमसिंहद्वारा लेखिएको एक हस्तलिखित ग्रन्थको पुष्पिकावाक्य निम्न अनुसार रहेको छ ।

“सम्मत १८८ श्रीमहाराजानागार्जुनदेवस्य राज्ये कुलज श्रीमाधवसिंहस्य पुस्तकम लेखक कुलोद्भव भीमसिंहेन लिखितम” (बज्राचार्य, २०६६ : ३०) । यसैगरी नेपाल सम्वत् २१३ को अष्टसहस्रिका प्रज्ञापारमिता ग्रन्थको पुष्पिकावाक्य यसप्रकार रहेको छ ।

“सम्बत २१३ श्रीहर्षदेवराजे श्रीगण्डीगुल्म विषये ।

कुलपुत्र कायस्थ श्रीजीवधरसिंहस्य पुस्तक मिति ॥” (बज्राचार्य, २०६६ : ३४) ।

यसका साथै नेपाल सम्बत् २८६ मा गण्डव्यूह नामक ग्रन्थ सार्ने पशुपतिसुरले, ने.स.३८१ मा राजा भीमदेवको समयमा उदयहर्षले आफूलाई कायस्थ भनेका छन् । यसरी पेसेवर लेखकहरू पनि त्यसबेला देखिएका थिए । शुरुमा लेखन्दासको कार्य गरी जीविका चलाउँदै आएका यी कायस्थहरू पछाडि जयस्थिति मल्लको समयसम्म आइपुग्दा एउटा जातिकै रूपमा देखिन थालिसकेका थिए (दाहाल, सन् २०१९ : ३४) । यी त भए लिच्छविसँगै काठमाडौं उपत्यका पुगेका करणहरू जो क्रमशः करण कायस्थ हुँदै नेवारी कायस्थमा रुपान्तरित भए । यसका साथै नेपालको तराईमधेसमा बसोबास गर्ने करण कायस्थहरू जो आफूलाई चित्रगुप्तवंशी धर्मराज चित्रगुप्तका सन्तान अर्थात् देवपुत्रको रूपमा मान्दछन् । तिनीहरूको जनसङ्ख्या वि.स.२०७८ को जनगणना अनुसार ३३,५०२ रहेको छ । यी चित्रगुप्त वंशी कायस्थहरूको उल्लेख वेदमा नभएपनि स्मृतिग्रन्थ, पुराणहरू र गुप्तकालीन अभिलेखहरूमा प्रष्टसित गरिएको पाइन्छ । पुराणहरूमा पद्मपुराणको सृष्टि खण्डमा “ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते । नाना-गोत्राश्च तद्वंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै ॥”

भविष्य पुराणमा “वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम् ।” (के. एन. स्वामी, संस्कृत शब्दकोष) ।

त्यसैगरी पद्मपुराणको ‘उत्तरखण्डोक्त कायस्थानां समुत्पत्ति द्वादश गौड ब्राह्मणोत्पत्ति’ शीर्षकमा कायस्थको उत्पत्ति सम्बन्धमा सविस्तार वर्णन गरिएको छ । उक्त ग्रन्थको यस खण्डको पहिलो श्लोकदेखि पन्ध्रौं श्लोकसम्म विस्तारपूर्वक चित्रगुप्तको उत्पत्ति, उनको कार्य निर्धारण, विवाह र बारह वटा सन्तानको आधारमा बारह उपजातिमा कायस्थको विभाजन गरिएको छ (शुक्ल, श्रीवास्तव र दुवे, २०७४ : २४) । यसरी पुराणहरूमा कायस्थलाई उच्च वर्णको द्वादशगौड ब्राह्मण भनिएकोमा स्मृतिग्रन्थहरूमा मनुस्मृतिमा खस, लिच्छविसँगै ब्राह्मण भनिएको छ भने औशनस स्मृतिको ३२ देखि ३४औं श्लोकसम्म र व्यास स्मृतिको पहिलो अध्यायको एघारौं र बारहौं श्लोकमा कायस्थलाई वर्णसंकर भनिएको पाइन्छ । याज्ञवल्क्य स्मृतिको ३३६औं श्लोकमा यसप्रकार वर्णन गरिएको छ ।

“चाट-तस्कर-दुर्वृत-महासाहसिका दिभिः ।

पिडचामानाः प्रजारक्षेत कायस्थैश्च विशेषतः॥

(चाट, चोर, दुर्जन, हरामज्यादाहरूलाई दुनियाँ पिर्न नदिनु । विशेष गरेर कायस्थहरूलाई दुनियाँ पिर्न नदिनु) । कायस्थ(सरकारी कारिन्दा) असैनिक कर्मचारी हुन्थे । तर चाट चाहिँ सैनिक रूपको कर्मचारी थिए (बज्राचार्य, २०३० : १०१) । अब प्रश्न उठछ कि पुराणहरूमा चित्रगुप्तको सन्तान, देवपुत्र, गौडब्राह्मण भनिएकोमा स्मृति ग्रन्थहरूमा कायस्थप्रति यो नकारात्मक धारणा किन देखियो ? गौडब्राह्मण भनिएकोमा वर्णसंकर किन भनियो ? यस प्रश्नको उत्तर खोज्दा कायस्थप्रति मात्र नभई कायस्थले अपनाउने लेखक र गणक पेसाप्रति नै ब्राह्मणहरूको नकारात्मक धारणा भएकोले कायस्थप्रति यस्तो धारणा देखिएको हो । प्राचीन युगमा शिक्षण-सिकाइ प्रक्रिया कथ्य-श्रुति-स्मृति प्रक्रियामा आधारित भएकोले शिक्षा, दीक्षा, वेद, वेदाङ्क, आदि धर्मग्रन्थहरूमाथि ब्राह्मणहरूको एकाधिकार कायम थियो । तर कलम मसीदानी सहित चित्रगुप्तको उत्पत्ति भएपछि ग्रन्थहरू लिपिवद्ध हुन थालेपछि ब्राह्मणहरूको एकाधिकारमाथि खलल पर्न गयो । जसले गर्दा विभिन्न

धार्मिक ग्रन्थहरूमा पुस्तक लेखेहरूलाई निकै भर्त्सना गरिएको पाइन्छ । महाभारतको अनुशासन पर्व (३६/१५) मा घरमा वेद पढनेलाई घृणास्पद भनिएको छ (काँणे, १९८० : २४१) ।

“पराशरमाधवीय (भाग १ पृ. १५४) मा उद्धृत नारदका अनुसार जुन व्यक्तिपुस्तकको आधारमा मात्र अध्ययन गर्दछ, गुरुवाट होइन, त्यसले सभामा शोभा पाउँदैन”

“पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ ।

भ्राजते न सभामध्ये जारगर्व इव स्त्रियाः ॥ नारद (काँणे, सन् १९८० : २४२) ।

अर्थात् गुरुवाट शिक्षा नलिई पुस्तकवाट शिक्षा प्राप्त गर्ने व्यक्तिलाई जार गर्भ (अवैध गर्भ) धारण गरेकी स्त्री समान सभामा अशोभनीय हुने बताइएको छ । प्राचीन युगमा शिक्षण मूलतः कथ्य-श्रव्य परम्परामा आधारित भएपनि लिपिको आविष्कार भएपछि यदाकदा पुस्तक लिपिवद्ध गर्ने चलन नभएको होइन, तर त्यस प्रथालाई समाजले सहर्ष स्वीकार गरेको थिएन (दाहाल, सन् २०१९ : ३३) ।

यसप्रकार पठनपाठनका साथै सम्पूर्ण ज्ञानविज्ञानमा एकाधिकार कायम गरेका ब्राह्मणहरूलाई नयाँ वर्गको रूपमा लिपिकार लेखक कायस्थ जाति उदाएपछि उनले लेखेको ग्रन्थ सुलभ रूपमा अध्ययन गरेर मानिसहरू शिक्षित हुन थालेपछि ब्राह्मणहरूले त्यस्तो ग्रन्थ लेख्ने र पढ्ने दुवैको निन्दा गरेको पाइन्छ । यसक्रममा जहाँ पुस्तक पढेर ज्ञानी हुनेहरूलाई जार गर्भ बोक्ने (अवैध गर्भ धारण गर्ने) स्त्री भनेका छन् भने लेखक कायस्थहरूलाई वर्णसंकर भनिएको छ । तर प्राचीनकालको त्यस युगमा कागज, मसी, कलम तयार गर्नु अत्यन्त कठिन कार्य थियो । कायस्थहरूले आफ्नो ज्ञान सीपको प्रयोग गरेर ग्रन्थहरू लिपिवद्ध गर्नुका साथै राज्यको प्रशासनिक कर्मचारीको रूपमा अभिलेख राख्नेदेखि लिएर हरहिसाब समेत दुरुस्त राख्थे ।

“करण लेखकको जाति थियो । यस अर्थमा कारणिक र कायस्थ दुवै शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । केहि करण-कायस्थ अधिकारीहरूको समेत उल्लेख भएको पाइन्छ (हेर्नुहोस भण्डारकरको अभिलेख संख्या ३४, ४९, १८८, २०७, ३५०, ४५१ र इत्यादि) अमरकोश शूद्रवर्ग तथा याज्ञवल्क्य स्मृतिमा करणको उत्पत्ति वैश्य पुरुष र शूद्र स्त्रीवाट भएको उल्लेख गरिएको छ । उशानः संहितामा करणको पेशा राजसेवा दुर्गान्तपुर रक्षा बताइएको छ । क्षीरस्वामी (अमरकोषको टीका शूद्र वर्ग १-२ मा) करणलाई कायस्थ र अध्यक्ष भैं राज्याधिकारी मानिएको छ । ...प्रायः कारणिक शब्द करणवाट बनेको छ । राजकीय कागजपत्र रेकर्डको लेखकको रूपमा कारणिक र कायस्थ शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । कायस्थ वा कारणिकको अगाडि ठक्कुर शब्दको प्रयोग उच्चपदस्थका लागि गरिएको छ (हेर्नुहोस भण्डारकर अभिलेख संख्या २०७, २१४, २२२, र २७१)” (वर्मा, सन् १९७३ : २६) ।

“कायस्थ कुनै वर्ण वर्ग नभई सधैं एउटा धर्म निरपेक्ष व्यवस्थाको मर्मज्ञको रूपमा रहि आएको छ र अहिले पनि छ । सबैतिर आ-आफ्नो वैशिष्ट्यलाई अङ्गीकार गरी उनीहरूले त्यस क्षेत्रको महत्व बढाएका छन् । जसको साक्षी इतिहास छ । कायस्थ एउटा पदको नाउँको सङ्केत थियो न कि कुनै वर्ण अथवा वर्गको । त्यस पदमा सबै वर्ग, वर्णका मानिसहरू प्रतियोगी परीक्षाको माध्यमवाट आउँथे । त्यसकारण कायस्थमा ब्राह्मणदेखि शूद्रसम्मका मानिसहरू यदी कहिल्यै सम्मिलित भएका भए यसमा कुनै आश्चर्य मान्नुहुँदैन (चौधरी, सन् १९७२ : २२) ।

धर्मिक स्रोतहरूका साथै ऐतिहासिक स्रोतहरूमाथि दृष्टिपात गर्दा पाँचौ शताब्दीका प्रसिद्ध गुप्त शासक कुमार गुप्त (सन् ४१५-४५५) को शासनकालमा दामोदरपुर (दिनाजपुर) बंगालबाट प्राप्त दुईवटा अभिलेखहरूमा करण कायस्थ दत्तहरूको नाउँ उल्लेख गरिएको पाइन्छ, जसमा चिरातदत्त पुण्ड्रवर्धन भुक्तिको उपरिक पदमा र तिनले नियुक्त गरेका नगरश्रेष्ठी- धृतिपाल, सार्थवाह- बन्धुमित्र, प्रथम कुलिक- धृतिमित्र र प्रथम कायस्थ- शाम्बपालका साथै पुस्तपाल- रिशदत्त, जयनन्दी- विभूदत्तको नाउँ उल्लेख छ । सोही ठाउँबाट प्राप्त गुप्त सम्वत् १६३ (सन् ४८२) को बुधगुप्तको ताम्रपत्रमा पुण्ड्रवर्धन भुक्तिको उपरिक पदमा महाराज ब्रह्मदत्त भएको कुरा उल्लेख छ । त्यसैगरी गुप्त सम्वत् १८८ (सन् ५०७) को गुणैधर (तिपेरा बंगाल) बाट प्राप्त वैन्यगुप्तको ताम्रपत्रमा उपरिक पदमा महाराज रुद्रदत्तको नाउँ उल्लेख गरिएको छ भने सोहि अभिलेखको सतरहौं र अठारौं पंक्तिमा “लिखितं सन्धिविग्रहारि करण कायस्थ नरदत्तेन” भनी स्पष्ट रूपमा नरदत्तले आफूलाई करण कायस्थको रूपमा आफ्नो परिचय दिएका छन् (उपाध्याय, सन् १९७० : ३४०) । यसप्रकार ऐतिहासिक अभिलेखहरूमा गुप्तकालदेखि नै कायस्थहरूको अस्तित्व देखिन्छ ।

यस सन्दर्भमा पि.भी.काँणे लेख्छन्-“गौतम, आपस्तम्ब, बौधायन, बशिष्ठको धर्मसूत्रहरू र मनुस्मृतिमा कायस्थ शब्द आउँदैन । विष्णुधर्मसूत्र(७/३) मा एक राज साक्षिकलाई कायस्थद्वारा लिखित बताइएको छ । जसबाट प्रष्ट हुन्छ कि कायस्थ राज्यकर्मचारी थिए । याज्ञवल्क्य (१/३२२) ले राजालाई सतर्क गरेका छन् कि उनले प्रजालाई चाट, चोर, दुश्चरित्र, आततायी आदिबाट विशेषगरी कायस्थबाट बचाउनु । मिताक्षरामा लेखिएको छ कि कायस्थ हिसाबकिताब राख्ने(गणक), लिपिक, राजाहरूका स्नेहपात्र र बडो धुर्त हुन्छन् । ...ईशाको प्रारम्भिक शताब्दीमा कायस्थ शब्द राजकर्मचारीको अर्थमा प्रयोग गरिन्थ्यो । तर देशका केहि भागमा जस्तो कि उशाना र वेदव्यासको कथनबाट प्रष्ट हुन्छ, कायस्थहरूको एक विशिष्ट जाति पनि थियो” (काँणे, १९८० : १२८) ।

“ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्यका अतिरिक्त कायस्थहरूको गणना पनि द्विज जातिमा गरिन्थ्यो । कायस्थहरूको गणना कुनै उपजातिमा थिएन् र यीनका कुनै छुट्टै भेद पनि थिएन् । गुप्तकालमा जो मानिस लेखकको काम गर्दथ्यो, त्यो कायस्थको नाउँले प्रसिद्ध थियो । दामोदरपुरको ताम्रपत्रबाट ज्ञात हुन्छ कि प्रथम कायस्थ शासनमा भाग लिन्थे र प्रान्तिय सभाको एक सदस्यको रूपमा पनि रहन्थ्यो । प्रथम कायस्थ शब्दको प्रयोगबाट ज्ञात हुन्छ कि त्यसवेला कायस्थहरूको कुनै समूह अवश्य थिए । यो भन्न गाह्रो छ कि कायस्थ (लेखक) कुन जातिका वंशज थिए । ब्राह्मण, क्षत्रीय आदि जो लेखक अर्थात अहल्कारको कार्य गर्दथे , कायस्थ कहलाउँथे । शुद्रकले पनि कायस्थलाई न्यायालयका लेखक भनेका छन् ।...कायस्थ शब्द कुनै विशेष जातिका लागि प्रयोग भएको पाईदैन । पछि अन्य पेशाकर्मीहरू भैं यीनिहरूको पनि एक छुट्टै जाति बन्न गयो (उपाध्याय, सन् १९३९ : २०४-५) ।

रमेशचन्द्र मजुमदारले करण र कायस्थ पहिले दुई छुट्टाछुट्टै जाति भएपनि पछि एकीकृत भई करण कायस्थ बनेको कुरा लेखेका छन् -“Karna occurs as the name of a caste in the old sutras and smritis and perhaps also in the Mahabharata. But according to Kshirasvamin’s commentary on Amarakosha, Karana also denotes a group of officers like Kayastha. The Lexicographer vajjayanti (11th Century A.D.) He seems to take Kayastha and Karana as synonymous and explains it as a scribe. This agrees with the view of Brihad-Darma Purana noted above,

and the identity of karana and Kayastha is also proved by epigraphic evidence. It is worthy of note that the Karana caste, whose members performed the same vocations as the Kayasthas, gradually disappeared in Bengal after the close of the Hindu periods. In contrast, the Kayastha caste did not come into prominence before the same period. It would not be unreasonable to conclude that the karana merged itself into the Kayastha and these two castes were ultimately amalgamated in Bengal as in other parts of India.' (Majumdar, 1943 : 586)।

यसप्रकार प्रारम्भमा करण र कायस्थ समान पेशाकर्मीको रूपमा फरक-फरक जाति देखिए पनि एक अर्काको पर्यायवाचीको रूपमा चिनन्थे । पछि दुवै एकीकृत भएर करण कायस्थ हुन गयो भन्ने धारणा मजुमदारको देखिन्छ ।

माथि उल्लेखित विवरणहरूबाट प्रष्ट हुन्छ कि प्रारम्भमा करण, करणिक र करण कायस्थ कुनै जातिविशेषका लागि प्रयोग गरीने शब्दहरू थिएन । राज्यको प्रशासनिक पदमा कार्य गर्ने ब्राह्मण क्षेत्रीहरूबाट गएका व्यक्तिहरूका लागि यो शब्द प्रयोग गरीन्थ्यो । चौधरीका अनुसार प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा जो कोहि पनि यो पद प्राप्त गर्न सक्थे । तर शिक्षित व्यक्तिहरू ब्राह्मण क्षेत्री मात्र भएकोले यिनै जातिहरूबाट त्यस पदमा नियुक्त गरिन्थे । पछि यी करण, करणिक र करण कायस्थ एक छुट्टै जातिमा एकिकृत भई करण कायस्थको रूपमा विकसित भए । जसलाई तिरहुतमा राजा हरिसिंहदेवको समयमा ब्राह्मणहरू भैं उच्च वर्णको मानेर पञ्जीबद्ध गरीयो भने नेपालमा राजा जयस्थिति मल्लको समयमा गरिएको जातिय विभाजनमा ब्राह्मण क्षेत्रीहरू जस्तै ब्राह्मण पुरोहितद्वारा धार्मिक अनुष्ठान गराउने र जनै लगाउने अधिकार दिइएको थियो ।

लिच्छवीकालका करण, करणिक र वर्तमान नेपालका करण कायस्थहरू बीचको सम्बन्ध

नेपालका लिच्छवीहरू भारतका गुप्त शासकका समकालीन थिए । लिच्छवीहरूसँगै नेपालमा करणहरूपनि प्रवेश गरेका थिए । लिच्छवीहरू शासकको रूपमा स्थापित भए भने करणहरू प्रशासकको रूपमा राज्यको विभिन्न प्रशासनिक पदमा आसीन भए । व्यवस्थित रूपमा शासन व्यवस्था चलाउन त्यसबेला अनेक अधिकरणहरू कायम गरिएका थिए । जसमध्ये केही मुख्य अधिकरणहरू कुथेर, शुल्ली, लिंगवल, माप्चोक, भट्टाधिकरण, पूर्वाधिकरण, पश्चिमाधिकरण, पिटल्जाधिकरण थिए । त्यस अधिकरण प्रमुखको रूपमा करणहरू रहेका थिए । यसप्रकार लिच्छवीकालको प्रारम्भमा करण एक सरकारी पद थियो भने अन्ततिर एक जातिको रूपमा स्थापित भइसकेको कुरा हिवाकरणको अभिलेखबाट प्रष्ट हुन्छ । मध्यकालसम्म आइपुग्दा यी करणहरूबाट विस्तारै कस्य, कस, कायस्थ जातिमा परिणत भएको देखिन्छ । भाषा वंशावलीको दोस्रो भागमा राजा जयस्थिति मल्ल र उनको स्थिति शीर्षकमा वैश्य शूद्रलाई दैवज्ञद्वारा जातक पद्धति दिन विचार गराउनु, ब्राह्मण क्षेत्रीलाई ब्राह्मणकाद्वारा गराउनुया रीत चलाया (लम्साल, २०२३ : ३८) ।

कायस्थ भनिने कसजु :- सतको मोहर लेख्नु, दानपत्र, सुक्रिविक्रि पत्र, तमसुक भाषा पत्र, गैह्र लेखोट लेख्नु, दस्तुर लिनु, ब्राह्मणसँग मन्त्र सुन्नु, सुतकदेखि प्रोहितसम्म ऐजन (लम्साल, २०२३ : ४९) । यसैकुरालाई प्राचीन नेपालमा धारावाहिक रूपमा प्रकाशित नेपालको इतिहास राजभोगमालामा यसप्रकार वर्णन गरिएको छ । “वैश्यशूद्रलाई दैवज्ञकाद्वाराले जातक पद्धति दिन विचार गराउनु । ब्राह्मण क्षेत्रीलाई ब्राह्मणकाद्वाराले गराउनुया रीत चलाया (थापा, सन् १९६९ : ११) ।

कायस्थ भनी कसउको :- मोहर लेपनुदानपत्र, सुक्रिविक्रि पत्र, तमसुक भाषापत्र, गैह्र लेपोट लेपनु । दस्तुर लिनु । ब्राह्मणसँग मन्त्र सुन्नु । सूतकदेखि प्रोहितसम्म ऐजन (थापा, सन् १९६९ : १६) ।

यसप्रकार राजा जयस्थिति मल्लले बाँधेको स्थितिमा कायस्थ भन्ने कसजुलाई ब्रह्मण क्षेत्री जस्तै ब्राह्मणबाट मन्त्र सुन्ने सुतकदेखि प्रोहितसम्म ब्राह्मण क्षेत्री अनुसार संस्कार गर्नु भनी प्रष्ट रुपमा लेखिएकोले राजा जयस्थिति मल्लले कायस्थ भन्ने कस जातिलाई ब्राह्मण क्षेत्री सरह उच्च जातिमा राखेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । यसरी जयस्थिति मल्लले स्थिति बाँध्नका लागि पाँच जना ब्राह्मणहरूको सल्लाह लिएका थिए । “यिन राजा जयस्थिति मल्लले बकनिह्म कुलका कीर्तिनाथोपाध्याय, कान्यकुब्ज रघुनाथ भ्वा, मैथिल श्रीनाथ भट्ट, महीनाथ भट्ट र रामनाथ भ्वा यति पाँच शास्त्रज्ञ बुद्धिमान ब्राह्मणका बुद्धि मत सुनि लोप भै गयाको मत प्रख्यात गरी स्थिति बाँधी दिया (लम्साल, २०२३ : ३८) । यसैकुरालाई राजभोमालामा यसप्रकार वर्णन गरिएको छ ।

“इन राजाले स्थिति बाँध्याको विस्तार कहिन्छ, इन राजा जयस्थिति मल्ललेतिनाथोपाध्याय, कान्यकुब्ज रघुनाथ भ्वा, मैथिल श्रीनाथ भट्ट, महीनाथ भट्ट, रामनाथ भ्वा यति पाँच शास्त्रज्ञ बुद्धिमान ब्राह्मणका बुद्धि मत सुनि लोप भै गयाको मत प्रख्यात गरी स्थिति बाँधिदिया (थापा, सन् १९६९ : १०) ।

यसप्रकार जयस्थिति मल्लले आफ्नो शासन सुदृढ हुनासाथ नेपाल उपत्यकामा सामाजिक सुधारको नाउँमा जातिय विभाजन गरी जाति अनुसार पेसा धर्मकर्म गर्ने व्यवस्था किन बनाए ? यसका लागि उपाध्याय र कान्यकुब्ज एक-एक जना र मैथिल तीनजना ब्राह्मणहरू सित किन रायसल्लाह लिए ? यी सबै प्रश्नहरूको जरो खोतल्दा जयस्थिति मल्ल स्वयं मिथिलाका कुलीन वर्गका व्यक्ति देखिन्छन् । गोपालराज वंशावलीमा लेखिए अनुसार “सम्बत ४७४ अश्विन शुदि ९ श्री जयस्थितिराजमल्लदेवस कोवनम्बिज्याडा ख्वपोन्दुबिया त्यंखो चोन डाला लिब विवाह जुव ।” (५३ पत्र) (ने.स.४७४ (सन्.१३५५) आश्विन शुक्ल नवमीका दिन श्रीजयस्थितिराजमल्लदेव कोवनं (दक्षिण मधेस)बाट आउनुभई भक्तपुर पसी त्यंखोमा बस्नु भयो । पाँच महिनापछि विवाह भयो) (बज्राचार्य, २०६६ : १२५-२६) ।

यसरी भूतपूर्व महारानी देवलदेवीले उनको डोला दक्षिण मधेस (पुर्व तिरहुत राज्य) बाट भिकाएकी थिइन् । जुन तिरहुतमा “राजा हरिसिंहदेवले यसभन्दा अघि नै पञ्जीप्रथाको प्रारम्भ सन् १३१०-११ तिर शुरु गरी सन् १३२३-२७ सम्ममा सम्पन्न गरेका थिए” (चौधरी, सन् २०१० : १८७) । स्थितिमल्ललाई सत्तामा ल्याउने महारानी देवलदेवीका पति महाराज हरिसिंहदेवले लगभग ३०/४०वर्ष अगाडि नै तिरहुत मिथिलामा पञ्जीप्रथाको विकास गरी मैथिल ब्राह्मण, करण कायस्थ र राजपुतमा जातिय वंशावली (पञ्जी) संकलन गरी तिनीहरूलाई कुलीनतामा वर्गीकरण गरेर सामाजिक स्थिति बाँधि नियम बनाएका थिए । जुन पञ्जीप्रथा हालसम्म पनि मिथिलामा हरिसिंहदेवी पञ्जीप्रथाको नाउँले प्रसिद्ध छ (पञ्जीकार- शीवनारायण मल्लिकसँग मिति २०७८ चैत १२ मा लिएको अन्तर्वार्ता) ।

काठमाडौं उपत्यकामा जयस्थिति मल्लले सामाजिक स्थिति बाँध्नुभन्दा लगभग ३०/४० वर्ष पहिले नै हरिसिंहदेवले पञ्जीप्रथाको नाउँमा यसको शुरुवात गरिसकेका थिए । जुन विभाजनमा करण कायस्थलाई मैथिल ब्राह्मणहरू जस्तै व्रतवन्धदेखि क्रियापुत्रीसम्म सम्पूर्ण संस्कार ब्रह्मण सरह नै बाँधेको देखिन्छ । करण कायस्थमा विवाह अगाडि अस्वजन पत्र दिने चलन छ । जुन अस्वजन पत्र लिने बेलामा गरीने संस्कारलाई

सिद्धान्त भनिन्छ। यस सिद्धान्तको बेलामा अहिलेसम्म पनि करण कायस्थहरूलाई “ब्राह्मण कर्ण गोष्ठी” भनी सम्बोधन गरीन्छ (पञ्जीकार-शिवनारायण मल्लिकसँग मिति २०७८ चैत १२ मा लिएको अन्तर्वार्ता)।

यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि करण कायस्थहरू पूर्वमा ब्राह्मण नै थिए। पछि पेसाको आधारमा एक छुट्टै जातिको रूपमा विकसित भएपनि सामाजिक संस्कार हालसम्म पनि ब्राह्मणहरू जस्तै रहेको छ। यहाँ स्मरणिय कुरा के छ भने मिथिलामा हरिसिंहदेवले यो पञ्जीप्रथा शुरु गर्नुभन्दा ५०/६० वर्ष पहिले नै बंगालमा बल्लालसेनले कुलीनप्रथाको रूपमा यसलाई शुरु गरेका थिए। जसमा करण कायस्थहरूलाई ब्राह्मणहरू जस्तै उच्चकुलीन वर्गमा राखेको इतिहास पाइन्छ। “विजयसेनका छोरा बल्लालसेनले पुरै बंगाल जितेर ब्राह्मण र कायस्थको कुलीन धर्म स्थापना गरे।” यसप्रकार बंगालमा बल्लालसेनको कुलीनप्रथा, तिरहुतमा हरिसिंहदेवको पञ्जीप्रथा र नेपालमा जयस्थितिमल्लको सामाजिक स्थिति यी सबै सामाजिक व्यवस्थामा कायस्थहरूलाई ब्राह्मणहरूसँगै उच्च कुलीन वर्गमा राखेको पाइन्छ।

निष्कर्ष

ई.पू. छैठौं शताब्दीमा समृद्ध गणतान्त्रिक राज्यको रूपमा रहेका बज्जी संघको राजधानी वैशाली आर्थिक रूपमा सम्पन्न एक विकसित शहर थियो। जहाँ लिच्छविहरू निकै उन्नत र सुशिक्षित जाति थिए। वैशाली बज्जिसंघ अन्तर्गतको एक समृद्ध राज्य हुनाका साथै संघिय राजधानी समेत भएकोले यहाँका लिच्छविहरू उन्नत हुनु स्वभाविकै देखिन्छ। बज्जिसंघको पतनपछि त्यहाँका लिच्छविहरू काठमाडौं उपत्यकातिर पलायन गरे। शुरुमा शरणार्थीको रूपमा प्रवेश गरेका लिच्छविहरू आफ्नो राजनैतिक कुशलता र किराँतहरूको कमजोरीबाट फाइदा उठाएर शासनसत्ता आफ्नो हातमा लिन सफल भए। सत्तामा आएपछि त्यसबेलाको भू-राजनैतिक अवस्था अनुसार शासन व्यवस्थामा सुधार गरे। समकालीन गुप्तहरूको भाषा -संस्कृत, धर्म- वैष्णव, विभिन्न प्रशासनिक निकायहरू र राजनैतिक पदहरू राजनैतिक घोषणाको शिलापत्र र ताम्रपत्रहरू जारी गरी शासनको ढाँचा अनुरूप देशको शासन व्यवस्था सुदृढ गरेको देखिन्छ। यसैक्रममा भारतमा गुप्त शासनकालमा उच्च राजकीय पदाधिकारी वर्ग देखा परे। जो शिक्षा दीक्षाका साथै राजनैतिक शक्तिले सम्पन्न थिए। यीनिहरू एक छुट्टै जाति पहिले करण र त्यसपछि करण कायस्थको रूपमा विकसित भए। नेपालको सामाजिक व्यवस्था पनि यसबाट अछुतो रहेन। गुप्तहरूको प्रशासनिक ढाँचा अनुरूप नेपालमा पनि प्रशासनिक संगठन तयार गर्ने क्रममा विभिन्न अधिकरणहरू स्थापित भए। जसको प्रमुखको रूपमा काम गर्न त्यसबेलाका उच्च शिक्षित व्यक्तिहरूलाई नियुक्त गरीयो जसलाई लिच्छवि अभिलेखमा करणिकाँश्च(करणहरू), करणिकावाहरैपि(करणिक बाहरूले पनि) नेपालमण्डलान्तर्निवासिनो यथास्वमधिकरण (नेपालमण्डल अन्तर्गत बसोबास गर्ने करणहरू) भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ। यसरी लिच्छवि अभिलेखहरूमा प्रशासनिक अधिकारीको रूपमा उल्लेख गरिएका करणहरू सन् ७४७ सम्म आइपुग्दा एक जातिको रूप लिइसकेको देखिन्छ। जस्तो कि मानदेव सम्वत १०७ (सन् ७४७) को पाटन मङ्गलबजारको अभिलेखबाट प्रष्ट हुन्छ। त्यहाँ कुनै हिवाकरण नाउँको व्यक्तिले धाराको गुठीका लागि जग्गा दान दिएको व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ। यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि त्यसबेला हिवाकरण एक धनसम्पन्न समृद्ध व्यक्ति थिए। जसले धाराको सञ्चालनका लागि पाञ्चालिकको जिम्मा लगाएर जग्गा गुठी राखिदिएका थिए।

यसैगरी मानदेव सम्वत ६९ (सन् ६४६) को नरेन्द्रदेवको देउपाटनको अभिलेखमा दानपाशुपताचार्य तिलडुकस र शारिका बस्ने चन्द्रकस को नाउँ उल्लेख गरिएबाट ईसाको सातौं शताब्दीदेखि नै उपत्यकामा यी अधिकरण

प्रमुख करणहरू एक जाति कस अर्थात कायस्थको रूपमा विकसित हुन थालिसकेको देखिन्छ। जसलाई चौधौं शताब्दीमा राजा जयस्थिति मल्लले कायस्थ भनिने कसउ भनेर उल्लेख गरेका छन्। यसप्रकार लिच्छविकालदेखि मध्यकालसम्म उपत्यका प्रवेश गरेका कायस्थहरू नेवार कायस्थ कसजु कहलिए भने आफ्नो थातथलो तराईमधेसमा बसोबास गर्ने करण कायस्थहरू हाल कर्णकायस्थ लेख्दछन्। तर कर्ण भनेर कर्णाटकसित जुन सम्बन्ध देखाउन खोजिएको छ। त्यो अत्यन्त भ्रामक कुरा हो। कर्णाट राज्य स्थापना हुनुभन्दा पहिलेदेखि नेपाल र मिथिलामा करण कायस्थहरूको बसोबास रहि आएको थियो। जसको प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा नान्यदेवको मन्त्री श्रीधरको ईसाको आठौं शताब्दीको विजीपुरुष मंग्यदासदेखि ईसाको बारहौं शताब्दीको श्रीधरसम्म एघार पुस्ताको वंशावली तिरहुतको पञ्जीमा उपलब्ध हुनुलाई लिन सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उपाध्याय, वासुदेव (सन् १९३९). *गुप्त साम्राज्यका इतिहास (द्वितीय खण्ड)*. इलाहाबाद : इण्डियन प्रेस लिमिटेड।
- उपाध्याय, वासुदेव (सन् १९७०). *प्राचीन भारतीय अभिलेख*. पटना : प्रज्ञा प्रकाशन।
- काँणे, पाण्डुरङ्ग वामन (सन् १९८०). *धर्मशास्त्रका इतिहास (प्रथम भाग)*. लखनऊ : हिन्दी समिति सूचना विभाग।
- चौधरी, राधाकृष्ण (सन् २०१०). *मिथिलाक इतिहास*. दिल्ली : श्रुति प्रकाशन।
- (१९७२). *कर्ण गोष्ठी स्मारिका*. बम्बई : कर्ण गोष्ठी।
- थापा, रमेशजङ्ग (सन् १९६९). *राजभोगमाला, प्राचीन नेपाल*. अंक ९. काठमाडौं : पुरातत्व विभाग।
- दाहाल, डा. कल्पना (२०१९). *प्राचीन शिक्षण पद्धति र हस्तलिखित ग्रन्थ नेप्लिज कल्चर*. काठमाडौं : इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग त्रि.वि
- नोली, रानीइरो (सन् १९५६). *नेप्लिज इन्सकृप्सन्स इन गुप्त क्यारेक्टर्स*. रोम : आई.एस.आई.ए.ओ.।
- पन्त, महेशराज (२०५७). *ताडपत्रमा लेखिएका वि.स.१४६३ देखि १४८६ सम्मका अहिलेसम्म प्रकाशनमा नआएका ३८ लिखतपत्र* पूर्णमा अङ्क ९९ संशोधन मण्डल, जावलाखेल, ललितपुर।
- पन्त, महेशराज (२०५६). *ताडपत्रमा लेखिएका वि.स.१४३९ देखि १४६० सम्मका अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका २० वटा लिखतपत्र* पूर्णमा अङ्क ९८. ललितपुर : संशोधन मण्डल।
- बंगालमे कायस्थवंश, कायस्थ महासंघ, kayasthasangh.weebly.com.
- बज्राचार्य, धनवज्र (२०३०). *लिच्छविकालका अभिलेख*. काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र।
- (२०६६). *गोपालराज वंशावलीको ऐतिहासिक विवेचना*. काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र।
- बज्राचार्य, भद्ररत्न (२०५६). *धनवज्र बज्राचार्यको ऐतिहासिक लेख संग्रह*. काठमाडौं ललित रिसर्च सेन्टर।
- बर्मा, विनोदबिहारी (सन् १९७३). *मैथिली करण कायस्थक पाँजिक सर्वेक्षण*. भूवनेश्वर : मैथिली प्रतिभा।
- मजुमदार, रमेशचन्द्र (१९४३). *हिस्ट्री अफ बंगाल*. भोल्युम १. ढाका : द युनिभर्सिटी अफ ढाका।
- लम्साल, पण्डित देवीप्रसाद (२०२३). *भाषावंशावली (द्वितीय भाग)*. काठमाडौं : पुरातत्व विभाग।
- शुक्ल, इन्द्रजीत, श्रीवास्तव, मनोजकुमार र दुबे, गीता (२०७४). *कायस्थानांसमुत्पत्ति द्वादशगौडब्राह्मणोत्पत्ति*. गोरखपुर : सनातन धर्म ट्रस्ट।